

آنچه از رفتارهای افراد در جامعه انسانی ظهور می‌یابد، معلول بینش‌ها و نگرش‌هایی است که نسبت به اداره و تنظیم رابطه انسان با خود، خداوند، سایر انسان‌ها و طبیعت دارند. این بینش‌ها، که شاکله‌های فردی یا جمعی افراد را شکل می‌دهند، به نوعی مهم‌ترین عامل تعیین کننده در شکل‌گیری گرایش‌ها و رفتارهای آنهاست. از این‌رو، سیاستگذاران همواره نسبت به چگونگی شکل‌گیری این شاکله‌ها و امکان و ضرورت نقش‌آفرینی فعال در این عرصه دغدغه داشته و احساس مسئولیت می‌کنند. اما این نقش‌آفرینی مستلزم عنایت به این مسئله است که بدون وجود الگویی جامع، که با ابزارهای مختلف فرد و اجتماع با آن تربیت گردند، عملاً تحقق یک شاکله عقلانی و تبلور آن در عملکرد اجتماعی و روزمره افراد در ابعاد اقتصادی، سیاسی و فرهنگی را نمی‌توان جستجو کرد.

بخش وسیعی از رفتارها و تعاملات انسانی در جوامع، در مورد چگونگی تمهید شرایط مادی زندگی و حرکت در مسیر رشد و پیشرفت است. تهیه امکانات اولیه زندگی از جمله غذا، لباس، مسکن و نیز تأمین رفاه انسانی فراتر از نیازمندی‌های اولیه، که به صورت فردی یا به کمک روابط و تعاملات اجتماعی به دست می‌آید، در حیطه رفتارهای اقتصادی تعریف می‌گردد. نگرش‌ها، گرایش‌ها و رفتارهای شکل‌دهنده به این روابط و تعاملات اقتصادی در عرصه فردی و اجتماعی، به صورت خلاصه در قالب فرهنگ اقتصادی بیان می‌شود. آنچه سیاست‌گذاران اجتماعی و اقتصادی تحت عنوان فرهنگ کار، فرهنگ مصرف، فرهنگ پس‌انداز و سرمایه‌گذاری، فرهنگ مالیاتی و فرهنگ بهره‌وری از آنها یاد می‌کنند، از جمله عناوینی است که برای تبیین وضعیت موجود نگرش‌ها و رفتارهای موجود در این عرصه و تلاش برای برنامه‌ریزی و تغییر آنها به وضعیت مطلوب مطرح می‌شود.

توجه به اهمیت فرهنگ اقتصادی و رفتارسازی مطلوب در حوزه اقتصاد، مقوله‌ای است که در طول سالیان گذشته همواره مدنظر برنامه‌ریزان اقتصادی و اجتماعی کشورهای پیشرفته - بر اساس دیدگاه آنها از الگوی مطلوب و مادی زندگی فردی و اجتماعی - قرار داشته و برای اجرایی نمودن آن سیاست‌گذاری هدفمندی را در عرصه نظام آموزشی و فرهنگی تدارک دیده‌اند؛ چراکه جهان امروز دریافته است که توجه به فرهنگ و تربیت افراد، نوعی سرمایه‌گذاری ملی است. هر کشوری که در این راه تلاش بیشتری نماید، بی‌شک از ثمرات آن در آینده برخوردار خواهد شد (ر.ک: معدن‌دآرآنی و سرکارآرانی، ۱۳۸۸).

امکان بهره‌گیری از آثار تمدن اسلامی در طراحی و تدوین الگوی اسلامی - ایرانی فرهنگ اقتصادی

مهدی طغیانی* / محمدهادی زاهدی وفا**

چکیده

بدون شک توجه به وضعیت فرهنگ اقتصادی و ارائه الگو برای ارتقای آن بر اساس مبانی اسلامی نقشی بی‌بدیل در پیشرفت ایران اسلامی دارد. در این تحقیق به منظور بررسی چگونگی ارتقاء فرهنگ اقتصادی جامعه در راستای وضعیت مطلوب، این فرضیه را مطرح می‌کنیم که تامل در آموزه‌های اسلامی و همچنین میراث تمدنی ایران اسلامی می‌تواند ما را در شکل‌دهی به الگوی مطلوب فرهنگ‌سازی و تربیت اقتصادی امروز جامعه یاری دهد. برای بررسی این فرضیه از روش کتابخانه‌ای به منظور بررسی اسناد استفاده شده و اطلاعات آن به روش توصیفی تحلیل شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که آثار تمدنی در سه حوزه اصلی آثار حکما، متون اندرزنامه‌ای و شریعت‌نامه‌ها، می‌توانند راهگشای تدوین الگوی اسلامی-ایرانی فرهنگ اقتصادی باشند.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ اقتصادی، آثار تمدن اسلامی ایرانی، الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

طبقه‌بندی JEL: O1, A20.

بررسی نهادهای سیاست‌گذار و متولی فرهنگ در جوامع پیشرفته نیز نشان می‌دهد که همه آنها از نظام تربیتی و فرهنگ‌سازی توانمند و کارآمدی برخوردار هستند و نسبت به هرگونه ضعف در فهم مفاهیم و مهارت‌های مربوط به تصمیم‌گیری و تحلیل اقتصادی حساس بوده و برنامه‌هایی را برای مقابله با آن در مقاطع مختلف سنی حتی از دوران کودکی و پیش از دبستان از طریق برنامه‌های رسمی و غیررسمی تدارک می‌بینند (Gardner, 1983, p. 10).

آن‌گونه که در بررسی اجمالی مستندات این قبیل برنامه‌ها، اهداف و محتوای آنها به دست می‌آید، هدف از این آموزش‌ها، شکل‌گیری چارچوب و منطقی‌فکری از مفاهیم اقتصادی برای آحاد آن جامعه است، به گونه‌ای که در عرصه مسائل اقتصادی شخصی و مسائل پیچیده‌تر از قبیل: سیاست‌های اقتصادی کشور، بتوانند ادراک، قضاوت و رفتارهای مستدل و عقلایی را در دنیایی پیچیده و متحول از خود نشان دهند. برای نمونه، یکی از پرسابقه‌ترین و معروف‌ترین این برنامه‌ها (برنامه ملی عمومی تعلیم و تربیت اقتصادی در ایالات متحده) هدف خود را تأمین محتوای شناختی و مهارتی لازم برای تربیت افرادی می‌داند که به نیروی کاری بهره‌ور (Productive members of the work force)؛ شهروندانی مسئولیت‌پذیر (Responsible citizens)؛ مصرف‌کنندگانی آگاه (Knowledgeable consumers)؛ سپرده‌گذاران و سرمایه‌گذاران مدبر (Prudent savers and investors)؛ افرادی تاثیرگذار در اقتصاد جهانی (Effective participants in a global economy) و تصمیم‌گیرانی شایسته در طول دوران زندگی (Competent decision makers throughout their lives) تبدیل شوند (Saunders & Gilliard, 1995, p30).

در جامعه ما نیز مقام معظم رهبری، چند سالی است که با طرح چندباره موضوعات و مسائل اقتصادی، به‌عنوان شعار سال، در دیدار با اقشار مختلف، بر اهمیت و ضرورت توجه به فرهنگ‌سازی صحیح اقتصادی در جامعه تأکید نموده و حتی در برخی موارد، مصادیقی از آن مانند فرهنگ کار، فرهنگ مصرف، فرهنگ استفاده بهینه از امکانات و منابع و فرهنگ بهره‌وری را مورد تأکید قرار داده‌اند. با این حال، وضعیت موجود در جامعه ما به گونه‌ای است که افرادی که وارد زندگی خانوادگی و عهده‌دار مسئولیت‌های اجتماعی مختلف می‌شوند، به نحو نظام‌مند واجد فرهنگ اقتصادی مطلوب و یا حتی دانش موردنیاز از مفاهیم و اصول اولیه اقتصادی نیستند.

فقدان درک صحیح و جامع از مفاهیم و رویکردهای اقتصادی، آنجایی جلوه می‌کند که فرد لاجرم در زندگی اجتماعی در یک موقعیت با ویژگی‌های اقتصادی قرار می‌گیرد و نیاز به بروز رفتاری عقلایی و تصمیمی عقلانی مبتنی بر فرهنگ و ارزش‌های بومی و مقتضیات ملی خویش

دارد. در این مقام، نه یک دانش سازمان‌یافته و نهادینه‌شده از مفاهیم، نه یک چارچوبی برای تحلیل شرایط پیرامون خود و نه یک فرهنگ حاکم اقتصادی، مبتنی بر ارزش‌های جامعه و مصالح فردی - اجتماعی، هیچ‌یک وی را همراهی نمی‌کنند. نتیجه چنین ضعف و فقدان بر رشد اقتصادی و توسعه همه‌جانبه کشور روشن است؛ چراکه فرد لاجرم در مقام یک عضو خانواده، نیروی کار، شهروند مسئول در عرصه اجتماعی، مصرف‌کننده و تولیدکننده کالا و خدمات، پس اندازکننده و سرمایه‌گذار و در بستری از انواع شاکله‌های جمعی و فردی مانند فرهنگ کار، فرهنگ مصرف، فرهنگ اتخاذ تصمیم‌های بهینه، فرهنگ هزینه - فایده، فرهنگ استفاده بهینه و کارا از منابع، فرهنگ بهره‌وری، فرهنگ تعامل با محیط انسانی و فیزیکی پیرامون از جمله محیط‌زیست و ده‌ها بستر فرهنگی دیگر قرار می‌گیرد. برآیند رفتارهای جمعی در چنین فضایی است که موجبات رشد یا انحطاط ملتی را فراهم می‌آورد.

شاید بتوان فرهنگ اقتصادی را حلقه مفقوده بسیاری از ناهنجاری‌های رفتاری و به شکست کشاندن یا پیروزی و موفقیت سیاست‌های اقتصادی دانست؛ امری که متأسفانه در کشور ما مغفول بوده، به‌ویژه با وجود تلاش برای شکل‌دهی به جامعه الگوی اسلامی، همتی مضاعف در این عرصه می‌طلبد؛ اولین گام این موضوع طراحی الگویی برای فرهنگ‌سازی و تربیت اقتصادی در مقاطع مختلف سنی، مبتنی بر آموزه‌های قرآنی، روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام، تجربیات جهانی و نیز میراث تمدنی ماست که با الهام از تعالیم دینی، ایجاد فرهنگ عمومی و اقتصادی جامعه را بر عهده داشته است.

آنچه از مطالعه تجربیات اندیشمندان و علمای مسلمان ایرانی در خلال آثار گوناگون ادبی، اخلاقی و فقهی به دست می‌آید الگوواره‌ای از رفتارهای اقتصادی در قرون میانی تمدن اسلامی در این سرزمین است که علی‌رغم موفقیت‌های بسیار، به دست فراموشی سپرده شده است.

سؤال اصلی این مقاله عبارت است از اینکه، تربیت و فرهنگ‌سازی اقتصادی در سابقه تمدنی ایرانی اسلامی این سرزمین، چه جایگاهی داشته و دارای چه آموزه‌هایی بوده است؟ آیا امکان استفاده از آموزه‌های دینی برای طراحی و تدوین الگوی مطلوب فرهنگ اقتصادی جامعه امروز وجود دارد؟

این مقاله، ضمن معرفی آثار مختلفی که در طول قرن‌ها، ساخت بخشی از فرهنگ جامعه ایران اسلامی را بر عهده داشته، و تجربیات روز برخی کشورها در این زمینه، در تلاش است تا امکان‌پذیری استفاده از آموزه‌های تمدنی برای فرهنگ‌سازی اقتصادی را بررسی نماید.

دسته دوم، آثاری است که به پیروی از سبک *اندرزنامه‌های پهلوی* و البته با الهام از آموزه‌های دینی، به شعر یا به نثر منتشر شده و البته بنا به جذابیت‌هایی که از جهت زبان شعری یا استفاده زیاد از تمثیل و داستان‌های زندگی بزرگان داشته، مورد استقبال قرار گرفته و در فرهنگ و تربیت مردم تأثیر بسزایی داشته است. مانند *قابوسنامه عنصرالمعالی*، *گرشاسپنامه اسدی طوسی* و *شاهنامه فردوسی*، که هر سه به نوعی ملهم از آثار قبل از اسلام تمدن ایرانی و تحت تأثیر آموزه‌ها و فرهنگ حاکم اسلامی دوره خود نگاشته شده‌اند.

دو دسته فوق، تقریباً شامل غالب آثار این زمینه تا قرن پنجم هجری می‌شود. از اواسط قرن پنجم به بعد، با انتشار نظریاتی که فلسفه را به شدت مورد انتقاد قرار داده و حتی نسبت کفر به فیلسوفان می‌دهد، کم‌کم آثاری ظهور می‌یابد که به نحوی شریعت‌نامه‌نویسی و بیان آداب اخلاقی معیشت و معاشرت، با بهره‌گیری بیشتر از آیات قرآن و روایات است و از این‌رو، شیوه جدیدی در کتب اخلاقی شکل گرفته، گسترش می‌یابد. از آثار این زمینه، می‌توان به کتاب معروف *احیاء علوم الدین* امام محمد غزالی و تلخیص و ترجمه خود او، به زبان فارسی با عنوان *کیمیای سعادت* و نیز *ادب الدنیا و الدین* ماوردی اشاره کرد. همچنین کتاب *اخلاق محشومی* از خواجه نصیرالدین طوسی و *اخلاق محسنی* از ملاحسین واعظ کاشفی در حوزه اهل سنت و از اوایل قرن دهم به بعد، در حوزه شیعه، *المحجة البيضاء* ملاحسین فیض کاشانی در این دسته جای می‌گیرند.

علاوه بر این، می‌توان به آثار دسته چهارمی نیز اشاره کرد که به نوعی مبلّغ تربیت اخلاقی صوفیه است و ضمن استفاده وسیع از آیات و روایات، به بیان داستان‌هایی در شرح احوال بزرگان تصوف می‌پردازند. مانند *اوصاف الاشراف* خواجه نصیرالدین طوسی، *مرصاد العباد* نجم الدین رازی، *الذریعة الی مکارم الشریعة* راغب اصفهانی. به دلیل نزدیکی روش ارائه مطالب، دسته سه و چهار را با هم بیان می‌کنیم:

بنابراین، می‌توان چرخش آثار دوره اسلامی را از روش حکما و اندرزنامه‌ای، به روش شریعت‌نامه‌نویسی و آثار عرفا و متصوفه در قرون پنجم به بعد به خوبی نشان داد. به عبارت دیگر، می‌توان گفت: اگر در قرن چهارم و پنجم آثار حکما و اندرزنامه‌ها بیشترین تأثیر را بر فرهنگ و تربیت اقتصادی جامعه بر جا می‌گذاشته است. پس از آن، شاهد بیشترین تأثیرگذاری از سوی آثار دسته دوم و سوم بر فرهنگ اقتصادی ایرانیان مسلمان هستیم.

در زمینه موضوع تحقیق و بحث فرهنگ اقتصادی در تمدن اسلامی، تاکنون تحقیق مستقلی

لازم به یادآوری است، این مقاله تنها به قابلیت استفاده از میراث تمدنی در طراحی الگوی فوق اشاره می‌کند، به جایگاه اصیل منابع اصلی دین، یعنی قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام در تدوین چنین الگویی نمی‌پردازد. اما مدعی است که خالقان چنین آثاری بیشترین تأثیر را از قرآن و روایات پذیرفته و با الهام از آنها، متون خود را تألیف کرده‌اند. از این‌رو، در عین استفاده مستقیم از منابع اصلی، می‌توان به استفاده غیرمستقیمی نیز در خلال آموزه‌های متون تمدنی پرداخت.

روش‌شناسی این پژوهش از نظر هدف، توسعه‌ای و کاربردی است، بدین معنا که در پی به‌کارگیری ایده جدید استفاده از آموزه‌های متون و میراث تمدنی اسلامی ایرانی این سرزمین برای طراحی الگوی فرهنگ‌سازی و تربیت اقتصادی است. بنابراین، هدف اساسی این تحقیق تهیه و تدوین طرح‌ها و برنامه‌هایی است که برای مشخص کردن موقعیت و الگوی نامعین خاصی بر اساس یافته‌های پژوهش انجام می‌گیرد (ر.ک: سرمد و دیگران، ۱۳۸۵). حاصل این پژوهش، ارائه پیشنهادها و راهکارهایی برای تبیین الگوی فرهنگ‌سازی و تربیت اقتصادی در ایران اسلامی است. برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات، از روش کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده شده و در تجزیه و تحلیل اطلاعات، روش آن توصیفی - تحلیلی است.

بررسی ادبیات موضوع و سابقه تحقیق

ریشه‌های توجه به فرهنگ و تربیت اقتصادی در تمدن اسلامی ایرانی و در میان علما و حکمای مسلمان را باید در جامعیت تعالیم دین مبین اسلام در توجه به همه ابعاد زندگی انسان مسلمان و وجود دستوراتی در همه زمینه‌ها در میان آموزه‌های این دین حنیف دانست. در کنار این تعالیم، آشنایی با میراث تمدن‌های ایرانی، یونانی، هندی و استفاده از دستاوردهای این تمدن‌ها، منجر به خلق آثار گرانسنگی در حوزه‌های گوناگون فرهنگ از جمله فرهنگی خاص در زمینه تدبیر معیشت و اقتصاد گردید.

در یک دسته‌بندی کلی، آثار این حوزه در تمدن اسلامی - ایرانی را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

دسته اول، آثاری که به پیروی از حکمای مشاء و فلاسفه یونان در حکمت عملی نوشته شده و از این جهت، به بحث تدبیر منزل توجه کرده‌اند. مانند *سیاست‌المدنیة* یا *آرا اهل مدینة فاضله فارابی*، *تهذیب الاخلاق* و *تطهیر الاعراق* ابن مسکویه و *تدبیر منزل ابن سینا* و نیز کتاب معروف *اخلاق ناصری* از خواجه نصیرالدین طوسی و با تأثیرپذیری از وی، *اخلاق جلالی* و *اخلاق عالم‌آرای فانی*.

راستا برای مقاطع سنی گوناگون از کودکی تا بزرگسالی انجام داده‌اند تا به این‌وسیله، بتوانند نسلی را برای ورود به عرصه اجتماع آماده نمایند، که نه تنها مفاهیم اقتصادی را بدانند، بلکه به بهترین وجه حائز مهارت تفکر اقتصادی بوده و ضمن بهره‌مندی از یک منطق فکری، قابلیت تحلیل شرایط مختلف اقتصادی و تصمیم‌گیری و انتخاب بهینه را داشته باشد (C.F. Cee, 2010). برای مثال، برنامه فرهنگ‌سازی و تربیت اقتصادی آمریکا، بر ۲۰ مفهوم متمرکز شده است و به زعم طراحان آن، اساسی‌ترین مفاهیمی است که یک منطق فکری و فهمی اقتصادی برای تجزیه و تحلیل مسائل و موضوعات اقتصادی را به مخاطبان خواهد داد و آنها را توجیه می‌کند که چگونه می‌توان با فهم اقتصادی، زندگی فردی و اجتماعی را بهبود بخشید. این مفاهیم از طریق ابزارهای مختلف در نظام آموزشی و فرهنگ‌سازی رسمی و غیررسمی به مخاطبان القا می‌شود. جدول زیر عناوین و چگونگی طرح و یادآوری این مفاهیم را در دوره آموزش عمومی نشان می‌دهد.

جدول ۱: ارائه مفاهیم اقتصادی در پایه‌های تحصیلی آمریکا

مفاهیم	۴-۰	۸-۵	۱۲-۹	مفاهیم	۴-۰	۸-۵	۱۲-۹
کمیابی	ج	ج/ی	ج/ی	پول و تورم	ج	ج/ی	ج/ی
تصمیم‌گیری	ج	ج/ی	ج/ی	نرخ بهره	ج	ج	ج/ی
تخصیص	ج	ج/ی	ج/ی	درآمد	ج	ج/ی	ج/ی
انگیزه‌ها	ج	ج/ی	ج/ی	کارآفرینی	ج	ج/ی	ج/ی
مبادله و تجارت	ج	ج/ی	ج/ی	رشد اقتصادی	ج	ج/ی	ج/ی
تخصیص و تقسیم کار	ج	ج/ی	ج/ی	نقش دولت و شکست بازار	ج	ج/ی	ج/ی
بازارها و قیمت‌ها	ج	ج/ی	ج/ی	شکست دولت	ج	ج	ج/ی
نقش قیمت‌ها	ج	ج/ی	ج/ی	نوسانات اقتصادی	ج	ج	ج/ی
رقابت و ساختار بازار	ج	ج/ی	ج/ی	بیکاری و تورم	ج	ج/ی	ج/ی
نهاده‌ها	ج	ج/ی	ج/ی	سیاست‌های پولی و مالی	ج		ج

رهنمای: ج: محتوای جدید معرفی شده - ج/ی: یادآوری محتوای قبلی همراه با مباحث تکمیلی

منبع: Siegfried 1998, P. 84

علاوه بر این، بخشی از مفاهیم موردنظر در حوزه اقتصاد، معمولاً ذیل برنامه‌های مالیه شخصی به مخاطبان ارائه می‌شود. مالیه شخصی عبارت است از: اصول و روش‌هایی که افراد برای تحصیل و تدبیر اموال و دارایی‌های خود از آنها استفاده می‌کنند. به عبارت دیگر، برنامه‌های اقتصاد در کنار مفاهیم پایه‌ای چون کمیابی و انتخاب یا انگیزه‌ها و اطلاعات، بیشتر به مباحث دانش اقتصاد متعارف مانند تورم، رشد اقتصادی، و بیکاری پرداخته و نیازمندی‌های مورد نیاز اقتصادی زندگی مانند پس‌انداز، سرمایه‌گذاری، و مصرف در مالیه شخصی مورد بحث قرار می‌دهد. از جمله اهداف برنامه‌های مالیه شخصی، ایجاد توانمندی‌های ذیل در میان افراد است:

انجام نشده است. با این حال، می‌توان آثار معدودی را برشمرد که به‌گونه‌ای به استخراج آموزه‌ها و مفاهیم اقتصادی میراث کهن تمدن اسلامی ایرانی پرداخته باشد. از این جمله، می‌توان به کتاب *ادبیات ایران از دیدگاه اقتصاد* تألیف حسن توانائیان فرد اشاره نمود که بیشتر به آثار منظوم و شعر فارسی در دوره اسلامی و آموزه‌های اقتصادی، که می‌توان از آنها استنباط کرد، می‌پردازد. همچنین همین نویسنده، در کتاب دیگری تحت عنوان *تاریخ اندیشه‌های اقتصادی در جهان اسلام*، تلاش نموده است تا نظرات اقتصادی حکیمانی چون *فارابی*، *ابن مسکویه*، *خواجه نصیرالدین طوسی*، *ابن خلدون* و *جلال‌الدین دوانی* را مطابق با دیدگاه خاص خود، از موضوعات اقتصادی دسته‌بندی و استخراج نماید. علاوه بر این، می‌توان به مقاله «مفوله‌های اقتصادی در ادبیات کلاسیک ایران» از *احسان طبری* اشاره کرد که از کتاب وی، با عنوان *برخی بررسی‌ها درباره جهان‌بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی در ایران*، استخراج شده است. وی تلاش نموده که بیشتر با ادبیات چاپ‌گرایانه به برخی مفاهیم اقتصادی آثار منظوم و منثور ادبیات فارسی اشاره کند.

علاوه بر این، کتاب‌ها و مقالات پراکنده‌ای که به بخشی از آموزه‌های اقتصادی آثار کهن ایران زمین می‌پردازند، را نیز می‌توان در زمینه شناسایی آموزه‌های اقتصادی موردنظر آنها راهگشا دانست. مانند مقاله «نظریه‌های اقتصادی خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب اخلاق ناصری» که توسط محسن صبا در سال ۱۳۵۴ در نشریه *تحقیقات اقتصادی* به چاپ رسیده است یا مدخل *تدبیر منزل از دایرة المعارف بزرگ اسلامی* یا همین مدخل از *دانشنامه جهان اسلام* و همچنین مقالات دیگری در این زمینه، که در نشریات مختلف به چاپ رسیده و به بخشی از مفاهیم اقتصادی مستنبط از متون تمدنی اشاره می‌کنند.

با این حال، هیچ‌یک از این آثار، در پی استخراج مؤلفه‌هایی برای امروز و آینده فرهنگ اقتصادی یا الگوسازی در این زمینه نبوده‌اند. تنها به گوشه‌هایی از آموزه‌های اقتصادی اشاره کرده‌اند که آن‌هم گاهی همراه با نظرگاه‌های خاص نویسندگان، با تفسیر به رأی‌های خواسته یا ناخواسته‌ای همراه بوده که از روح اسلامی حاکم بر این آثار فاصله دارد.

فرهنگ‌سازی و تربیت اقتصادی در جهان معاصر

امروزه در ادبیات متعارف، مراد از «تربیت اقتصادی» (Economic education) برنامه‌ها و اقداماتی است که اغلب کشورهای پیشرفته برای فرهنگ‌سازی در حوزه اقتصاد به اجرا درمی‌آورند. بررسی و مطالعه این تجربیات جهانی، بخصوص در دهه‌های اخیر نشان می‌دهد که آنها تلاش‌های نظام‌مندی را در این

اطلاعات مالی را بیابند، ارزیابی کنند و به‌کار بندند؛ اهداف مالی خود را تعیین کنند و برای دستیابی به آنها برنامه‌ریزی نمایند؛ ظرفیت درآمدزایی خود را توسعه داده، توانایی خود برای پس‌انداز را بهبود بخشند؛ تعهدات مالی خود را به‌جا آورند؛ برای خود ثروتی فراهم آورده، آن را حفظ نمایند (JCPFL, 2007, p.2).

استانداردهای مطرح در مجموعه‌های تربیتی مالیه شخصی، معمولاً از عناوین محدودی تشکیل شده‌اند که در مورد استانداردهای ملی مالیه شخصی آمریکا عبارتند از: مسئولیت‌پذیری و تصمیم‌گیری مالی؛ درآمد و شغل؛ برنامه‌ریزی و مدیریت مالی؛ اعتبار و بدهی؛ مدیریت ریسک و بیمه و پس‌انداز و سرمایه‌گذاری (C.F. JCPFL, 2007).

به هر حال، این الگوها، که معمولاً با نوع نگاه هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه خاصی همراه است، به ارائه آموزه‌هایی برای ایجاد فرهنگ اقتصادی مطلوب خود می‌پردازد که گاهی در تضاد با نگرش اسلامی به این حوزه قرار دارد. با نگاهی گذرا به مطالب نقل شده و برداشت‌های مربوط به آنها از میراث تمدنی، می‌توان الگوهای بسیار جامع‌تر و منطبق بر فرهنگ دینی در زمینه اقتصاد یا مالیه شخصی با استفاده از این مطالب تدوین کرد. اگرچه در هر مورد، بهره‌مندی از تجارب بشری، که با مبانی اسلامی منافاتی نداشته باشد، ضروری خواهد بود.

پیروی از سنت حکما در تدبیر منزل

دسته‌ای از آثار اسلامی در این زمینه، مجموعه‌هایی است که در قالب کتاب یا بخشی از یک کتاب با عنوان «تدبیر منزل»، «سیاست منزل»، «السیاسة الخاصة» یا «السیاسة الخاصة» نگاشته شده است. از مهم‌ترین نمونه‌های مباحث تدبیر منزل، می‌توان از این بحث در رساله *السیاسة ابن‌سینا*، *اخلاق ناصری* خواجه نصیرالدین طوسی و *قابوسنامه عنصرالمعالی* نام برد.

مجموعه‌های تدبیر منزل دانشمندان مسلمان، با استفاده از دسته‌بندی آثار فلاسفه یونان باستان، به‌ویژه *افلاطون*، *ارسطو* و *بروسن* (Bryson) در این زمینه به‌عنوان دومین شاخه از حکمت عملی، در کنار دو شاخه دیگر آن، یعنی *تهذیب اخلاق* و *سیاست مدن*، و بهره‌گیری از قالب‌های تمثیلی و داستانی پندنامه‌ها و اندرزنامه‌های ایرانی و هندی با محتوای اسلامی، به توسعه و بسط و نیز دینی‌سازی و بومی‌سازی آموزه‌های آنها، به‌ویژه از جهت غایت و روش همت‌گماشت؛ چراکه هدف آموزه‌های یونانی رسیدن به سعادت ارسطویی، با جنبه‌ای کاملاً مادی و دنیوی بود. در اندرزنامه‌های پیش از اسلام نیز اصول اخلاقی و غایت اخروی خاص دین زرتشت، بیشتر مدنظر

بود. از این‌رو، مبانی دینی متقن اسلامی همراه با اصول اخلاقی حاصل از آن و با قالب‌های بیشتر ایرانی و دسته‌بندی‌های منطقی یونانی، ساختار مباحث تربیت منزل آثار دانشمندان مسلمان را بنیان نهاد. علاوه بر این، مسلمانان در استفاده از مباحث محتوایی نیز آنچاکه سازگاری کامل و همگونی مطلوبی میان مباحث تمدن‌های پیشین با آموزه‌های اسلامی می‌دیدند، مورد بهره‌مندی قرار داده و در هیچ مورد جمود و تحجری از خود بروز نداده‌اند. نمونه آن، استفاده *ابن‌سینا* در *تدبیر منزل* خود از برخی محتوای کتاب‌های *جمهوریت افلاطون* و *سیاست ارسطو* یا انعکاس زیاد مباحث *بروسن* در میان مباحث *تدبیر منزل اخلاق ناصری* است. در حالی‌که، در *قابوسنامه* ردپای برخی آموزه‌های اندرزنامه‌های ایرانی را می‌توان مشاهده کرد.

از جمله مباحث اقتصادی، که در مباحث تدبیر منزل معمولاً بدان پرداخته می‌شود، تأکید بر نیاز آدمی به زندگی جمعی است، به دلیل اینکه اولاً، نیازهای اولیه زیستی از جمله غذا را برآورده سازد، ثانیاً، به صنعتی‌مانند بنایی، نجاری و آهنگری، که همه آنها از عهده یک نفر برنمی‌آید، بپردازد، ثالثاً، نیاز قوه یادگیری و کنجکاوی برای استفاده از دانش و معلومات دیگران را پاسخ دهد. همچنین به نیاز به مال یا پول برای انجام معاملات و چگونگی گردآوری آن بحث می‌کند. در مورد اجتناب از «جور»، «عار» و «دنائت» در کسب و کار سخن می‌گوید. بیان چگونگی حفظ مال از راه تنظیم نسبت درآمد و مخارج و تأکید بر دوری جستن از پنج خصلت «خست»، «تقتیر»، «اسراف»، «فخرفروشی» و «سوءتدبیر» هنگام خرج مال، از مسائل دیگری است که بدان پرداخته شده است (ابن‌سینا، ۱۳۱۹، ص ۲۳-۲۹؛ بروسن، ۱۹۲۱م؛ طوسی، ۱۳۶۹، ص ۱۶۵-۱۷۵).

لازم به یادآوری است که به دلیل اهمیت تدبیر اموال یا رابطه صاحب مال و مال، این موضوع در تدبیر منزل‌های اسلامی انعکاس یافت، اما در برخی موارد، مؤلف با چشم‌پوشی از این بخش، به پررنگ‌تر نمودن سایر بخش‌های این موضوع مثل رابطه با همسر یا تربیت فرزند پرداخته است. نمونه این مطلب را می‌توان در کتاب *السعادة و الاسعاد ابوالحسن عامری* (م ۳۸۱ ق) مشاهده کرد (عامری، ۱۳۳۶، ص ۳۴۸-۳۸۸)، که ضمن تأثیرپذیری بیشتر از سنت ایرانی (اندرزنامه‌ها)، نسبت به سنت یونانی، بخش مربوط به تدبیر اموال را حذف کرده و بیشتر به بحث تدبیر رابطه با زن و فرزند پرداخته است (کریمی‌زنجانی‌اصل، ۱۳۸۷).

بسیاری از آموزه‌های آثار تمدنی در حوزه تدبیر منزل برای ایجاد فرهنگ اقتصادی مطلوب و ایجاد منطق فکری متقنی در این زمینه، قابل استفاده است.

جدول ۲: گزاره‌های تمدنی قابل استفاده در فرهنگ اقتصادی مطلوب	
عبارت	برداشت
ابونصر فارابی - آراء اهل مدینه فاضله	
و هریک از آدمیان بر سرشت و طبیعتی آفریده شده‌اند که هم در قوام وجودی و هم در نبل و وصول به برترین کمالات خود، محتاج به اموری بسیاراند که هریک به تنهایی نتوانند متکفل انجام همه آن امور باشند، بلکه در انجام آن احتیاج به گروهی بود که هریک متکفل انجام امری از مایحتاج آن بود.» (فارابی، ۱۳۷۹، ص ۲۵۱)	معرفی دو دسته نیاز وجودی و کمالی در انسان‌ها (اولی شامل نیازمندی‌های اولیه و حیاتی مانند نیاز به غذا و سرپناه و لباس و... و دومی نیازمندی‌های مسیر رشد و کمال)
همان‌طور که اعضا تن از لحاظ فطرت و قوت‌های طبیعی متفاضل و مختلف‌اند و در بین آنها یک عضو بود که رئیس اول همه اعضا تن بود که قلب است و اعضایی بود که مراتب آنها نزدیک بدان رئیس بود و در هریک قوتی طبیعی نهاده شده که بواسطه آن کار و فعل خود را بر وفق خواست و غرض بالطبع رئیس انجام می‌دهد... همین‌طور است حال مدینه که اجزاء متشکله آن از جهت فطرت مختلف و متفاضل الهیات باشند... جز اینکه اعضا بدن هم خود طبیعی است و هم هیأت حاصله برای آنها عبرت است از قوت‌های طبیعی ولی اجزاء مدینه گرچه طبیعی بوند و لکن هیأت و ملکاتی که به واسطه آنها افراد کارهای مدنی را انجام می‌دهند طبیعی نیست و بلکه ارادی است (فارابی، ۱۳۷۹، ص ۲۵۶-۲۵۸)	عدم امکان تأمین آنها برای هر فرد به تنهایی و لذا شکل‌گیری اجتماعات انسانی
و مدینه‌هایی که مضاد مدینه فاضله‌اند مدینه‌های جاهلیه، فاسقه، مبتذله و ضاله بوند و نیز از افراد انسانی نواب مدینه‌ها مضاد اهل مدینه فاضله بوند و مدینه جاهلیه آن بود که مردم آن نه سعادت را می‌شناسند و نه حتی به دل آنان خاطر کرده باشد. و اگر به سوی آن ارشاد شوند نه فهم کنند و نه بدان معتقد بوند و تنها از خیرات پاره‌ای از آنها که در ظاهر گمان رود که خیراتند و غایات و هدف‌های زندگی آنها هستند، می‌شناسند که عبارت از: تندرستی، توانگری و بهره‌گرفتن از لذات مادی باشد و اینکه در برآوردن امیال و هواهای نفسانی خود آزاد بوند و اینکه به نزد مردم مکرم و معظم بوند که هریک از این امور به نزد مردم مدینه جاهلیه سعادت و خوشبختی بود... (فارابی، ۱۳۷۹، ص ۲۷۸)	لزوم تقسیم کار و وظایف جهت برآورده ساختن احتیاجات جامعه متناسب با توانمندی‌ها و استعداد‌های ذاتی خود
این مسکویه رازی - الهوامل و الشوامل، تهذیب الاخلاق و تنزیه الاعراق	
و چون مردم مدنی بالطبع می‌باشند؛ یعنی زندگانی آنها اجتماعی است و نه انفرادی، بایستی یکدیگر را کمک نمایند تا امر معیشت آنها مرتب گردد. مثل اینکه بعضی خادم و بعضی مخدوم، بعضی رئیس و بعضی مرنوس، بعضی کارگر و بعضی کارفرما و کم و زیاد و ضرر و خسران بین آنها بسیار است. این است که در همه وقت مردم محتاجند به معدلی که عارف باشد به حد وسط و تناسب بین اشیاء را کاملاً بداند و حکم و تدبیر نماید بین مردم به عدل. اجرا قانون عدل بین مردم به سه چیز صورت می‌گیرد: اول ناموس الهی که عبارت از: قانون شریعت است دوم حاکم عادل که بین مردم به حق حکم نماید و سوم دینار... (ابن مسکویه، ۱۳۸۳، ص ۲۱۵)	اشاره به روابط رئیس و مرنوسی و خادم و مخدومی در اجتماعات انسانی
راه رسیدن به کمال فردی و اجتماعی، شناخت عدالت از طریق دین پیشرفت و عدالت	تأثیر استعدادها و لیاقت‌ها و نیز اراده‌ها و عزم‌ها در پذیرش نقش‌های انتخاب-اراده و تصمیم اجتماعی
نقش پول در برقراری سطحی پایینی از عدالت در معاملات از طریق برطرف کردن زیاد و نقصان در آنها	نوع‌شناسی از اهداف و غایات جوامع انسانی در رشد و توسعه اقتصادی
	معرفی اجتماعات انسانی جاهلیه و انواع آنها که تصور صحیحی از سعادت ندارند و آن را صرفاً مادی و در حد برآوردن امیال و هواهای نفسانی خود می‌پندارند. مانند مدینه ضروره با هدف تأمین حداقل نیازمندی‌های اساسی زندگی (خوراک، پوشاک، مسکن)، مدینه بداله و نذاله با غایت اصلی گردآوری ثروت و...
	معرفی معنای صحیح پیشرفت یک جامعه که اولاً بر اساس آموزش‌های انبیاء الهی مفهوم سعادت را درک کرده و ثانیاً با حاکمیت عدالت و انصاف مسیر رشد را به سمت کمال می‌پیماید

این سینا - تدبیر منزل	
احتیاج مردم به قوت و خوراک باعث شد بر اینکه همه کس در راه کسب و به دست آوردن آن از راه‌هایی که خدا قرار داده و افراد بشر را به پیمودن آن ملزم نموده است... برای زینت مرد چیزی زیباتر از این نیست که از روی استحقاق به وسعت روزی موفق آید... انسان وقتی مالی را به دست آورد، مقتضای سیرت عادلانه و نیکو این است که قسمتی از آن را در زکات و صدقات و ایوب معروف و مصارف خیریه صرف نماید و قسمتی را برای مصائب و حوادث روزگار و مواقع احتیاج ذخیره نماید... در خرج هم صلاح و سداد امر در این است که به حد اسراف و تضييع مال نرسد و نه به خست و بخل زیاد بلکه در خرج کردن تقدیر و تدبیر بکار رفته به‌عنوان اعتدال و میانه‌روی خرج شود (ابن سینا، ۱۳۱۹، ص ۲۹-۳۲).	فعالیت اقتصادی و کسب معیشت در چارچوب تکوین و تشریح الهی
حفظ به سه شرط صورت بندد: اول آنکه، خرج با دخل مقابل نبود، و از آن زیادت نیز نبود بل کمتر بود، و دوم آنکه، در چیزی که تمسیر آن متعذر بود مانند ملکی که به عمارت آن قیام توان کرد و جوهری که راغب آن عزیز الوجود بود، صرف نکند؛ و سیم آنکه، رواج کار طلبید و سود متواتر و اگر چه اندک بود بر منافع بسیار که بر وجه اتفاق افتد اختیار کند (طوسی، ۱۳۶۹، ص ۲۱۳).	اصول دخل، حفظ و خرج درآمد و ثروت
و گفته‌اند که اولی چنان باشد که شطری از اموال، بقود و اثمان بضاعات باشد، و شطری اجناس و اتمعه و اقوات و بضاعات و شطری املاک و ضیاع و مواشی تا اگر خللی به طرفی راه یابد از دو طرف دیگر جبر آن میسر شود. (طوسی، ۱۳۶۹، ص ۶۹)	توجه به کسب درآمد از روی استحقاق و نه تضييع حقوق و استثمار
اما در خرج و اتفاق باید که در آن از چهار چیز احتراز کند: اول لوم و تقصیر، و آنچه‌ان بود که در اخراجات نفس و اهل تنگ گیرد یا از بذل معروف امتناع نماید. دوم اسراف و تبذیر، و آنچه‌ان بود که در وجوه زواید مانند شهورات و لذات صرف کند و یا زیادت از حد در وجه واجب خرج کند؛ و سیم ریا و مباحات، و آنچه‌ان بود که به طریق تصلف و اظهار ثروت در مقام مراء و مفاخرت اتفاق کند؛ و چهارم سوء تدبیر، و آنچه‌ان بود که در بعضی مواضع، زیادت از اقتصاد و در بعضی کمتر از آن به‌کار برد (طوسی، ۱۳۶۹، ص ۶۹)	اصول دخل، حفظ و خرج درآمد و ثروت
در مجموع، مفاهیمی که می‌توان از آموزه‌های حکما و مباحث تدبیر منزل، در زمینه فرهنگ‌سازی اقتصادی برداشت کرد، در دسته‌بندی کلی «مفاهیم اقتصادی» و «مفاهیم مالیه شخصی» تنظیم نمود. البته وزن مفاهیم اقتصادی، به‌ویژه مفاهیمی که به نوعی در پی ایجاد نوعی منطق فکری هستند، بیشتر است. اما در مباحث تدبیر اموال، که ذیل تدبیر منزل مورد بحث قرار می‌گیرد، مفاهیم مالیه شخصی جدی‌تر مطرح می‌گردد.	توجه به کسب درآمد از روی استحقاق و نه تضييع حقوق و استثمار
مفهوم اساسی «انتخاب» و «تصمیم‌گیری» و حاکمیت تکوین و تشریح بر انتخاب‌ها و نیز تفاوت میان نیازها و خواست‌ها هنگام انتخاب و تقدم نیازها بر خواسته‌ها، در کنار اثری که عزم و اراده در نتیجه‌بخشی انتخاب‌ها دارند، از جمله مهم‌ترین مفاهیمی است که در آثار حکما مطرح شده است.	تشیق به سرمایه‌گذاری در زمینه‌های مناسب
	لزوم توجه به تولید و کسب و کار همراه با ریسک‌پذیری مناسب
	لزوم توجه به تهیه سبلی از دارایی‌ها هنگام سرمایه‌گذاری
	لزوم پرهیز از افراط و تفریط و رعایت حد وسط در مخارج و مصارف
	توجه به تشریح الهی در انتخاب‌های مصرفی
	توجه به اصول اخلاقی در اتفاق و مخارج
	رعایت خود و خانواده در میزان مخارج و مصرف (بذل معروف) و پرهیز از سخت‌گیری‌های جاهلانه

پیشرفته (مدینه فاضله) را دارای پیشرفتی همه‌جانبه و انسانی در تمامی ابعاد مادی و معنوی، دنیوی و اخروی و فردی و اجتماعی می‌داند و تنها بعد اقتصادی و ظاهری جوامع و افراد را در نظر نمی‌گیرد. استفاده از مفهوم «رشد اقتصادی» فوق، علاوه بر مقوله «پیشرفت» در میراث تمدنی، که با الهام از تعالیم قرآن کریم طرح شده است، می‌توان در مجموع فرهنگ اقتصادی مطلوب در این بخش را شکل داد.

پیروی از سبک اندرزنامه‌های ایرانی

غیر از آثار یونانی، اندرزنامه‌ها و پندنامه‌های پهلوی، که میراث تمدن ایرانی پیش از اسلام بود، بر آثار دانشمندان اسلامی در حوزه فرهنگ اقتصادی تأثیر گذاشته است. وجه بارز این کتاب‌ها نسبت به آثار یونانی، تکیه بیشتر آنها بر آموزه‌های اخلاقی و غایت معنوی و توجه مستقیم کمتر به مسائل اقتصادی خانواده و زندگی است. در یک دسته‌بندی کلی، اندرزنامه‌های پهلوی به‌جامانده از قبل از اسلام را می‌توان به دو دسته تقسیم‌بندی کرد: دسته‌ای که در قالب پند و اندرز مسائل اصولی و پایه‌های اعتقادی دین زرتشت را آموزش می‌داد و دسته‌ای که مطالب آن، صرف‌نظر از اینکه ویژه دین و آیین خاصی باشد، جنبه اخلاقی داشت و با شیوه‌ای بسیار ساده و قابل فهم برای همگان بیان می‌شد.

البته باید توجه داشت که به‌طور کلی در ایران عهد ساسانی، که جامعه بر اساس خون، نژاد و مالکیت طبقاتی متمایز شده بود، آنچه می‌توانست از مقوله علم و ادب محسوب شود، تنها به فرهنگ طبقات اشرافی تعلق داشت (زرین کوب، ۱۳۷۵، ص ۴۱)؛ کسانی که امکان علم‌آموزی و سواد استفاده از این آثار را داشتند. اما در هر حال، آنچه را که رنگ مذهبی دارد می‌توان متعلق به آموزه‌هایی دانست که موبدان زرتشتی خود به تبلیغ آن برای همگان می‌پرداختند.

در دوره اسلامی، بسیاری از آثار پهلوی به زبان فارسی روز برگردان شد. البته در این میان، دچار تغییراتی گردید که در نهایت بسیاری از آموزه‌های دینی اسلام را نیز می‌توان در خلال آنها یافت؛ زیرا مفاهیم اخلاقی مطرح در آنها، از ریشه‌های فطری ثابتی برخوردار بود که هنگام گزارش این متون در دوره اسلامی، با ارزش‌های فرهنگی و دینی زمان وفق یافت (جوکار، ۱۳۷۹). البته پیروی و تقلید از سبک اندرزنامه‌ای و استفاده از برخی داستان‌های گذشته نیز در دوره اسلامی متداول است که به‌عنوان مثال، می‌توان به اثر مشهور *قابوسنامه* اشاره کرد که صرفاً سبکی اندرزنامه‌ای دارد.

از جمله کتاب‌هایی که به شیوه اندرزنامه‌های پهلوی، ولی پس از اسلام (حدود سال ۴۷۵ قمری) تألیف شده و در بحث تربیت اقتصادی آموزه‌هایی دارد، کتاب شهیر *قابوسنامه* است. هدف نویسنده این کتاب، که *عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر* از امیرزادگان دانشمند خاندان زیاری است، از تألیف

همچنین توجهی که به مبنای تقسیم کار و تعیین جایگاه و وظایف افراد در اجتماع انسانی می‌شود، و آن را به‌صورت ذاتی و اکتسابی معرفی می‌نمایند، از جمله مواردی است که برای بسیاری از افراد آموزنده خواهد داشت.

برای روشن شدن عمق آموزه‌های میراث تمدنی ما، در ارائه مفاهیم اقتصادی به عامه مردم، لازم است به اجمال به برخی نمونه‌های مشابه آن در برنامه تربیت اقتصادی کشورهای پیشرفته نظری افکنیم. برای مثال، در برنامه تربیت اقتصادی ایالات متحده از جمله مفاهیم کلیدی، که برای ایجاد منطق تفکر اقتصادی در نسل آینده تدارک می‌بیند، مفهوم «تخصص» و «تقسیم کار» است. هدف تربیتی در این مفهوم، برای کودکان دوره دبستان این است که بدانند:

- ۱) تخصص زمانی اتفاق می‌افتد که مردم در تولید تعداد کمی از انواع کالاها و خدمات، به غیر از آنچه مصرف می‌کنند، متمرکز شوند؛
- ۲) تقسیم کار زمانی اتفاق می‌افتد که فرایند تولید یک کالا یا خدمت به کارهای جداگانه زیادی شکسته شود و کارگران مختلف هر یک بخشی از آن را انجام دهند؛
- ۳) تخصص و تقسیم کار معمولاً بهره‌وری کارگران را افزایش می‌دهد؛
- ۴) تخصصی‌سازی بیشتر منجر به افزایش وابستگی متقابل بین تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان می‌شود (C.F. Cee, 2010).

مشابه همین مفاهیم، در آموزه‌های حکما، به‌نحو بهتری قابل استیاد است. به‌گونه‌ای که افراد با آن آموزه‌ها با تصویر عمیق‌تر و دقیق‌تری از اقتصاد در اجتماع آشنا می‌شوند. برای نمونه، اینکه چنین تخصص و تقسیم کاری از ذات اجتماعی انسان‌ها نشأت می‌گیرد، در افراد اجتماع وابستگی متقابل ایجاد می‌کند و موجب همبستگی جمعی می‌گردد. به‌عنوان نمونه، امروزه آنچه در مفهوم رشد اقتصادی در کشورهای پیشرفته برای تربیت اقتصادی مورد تأکید است و تلاش می‌گردد به مخاطب منتقل گردد، عبارت است از اینکه: «افراد باید بدانند که سرمایه‌گذاری در کارخانجات، ماشین آلات، فناوری‌های جدید، بهداشت و آموزش مردم سبب رشد اقتصادی می‌گردد و سطح زندگی آینده جامعه را بالا می‌برد.

افراد باید با استفاده از دانش مذکور بتوانند: نتایج تصمیمات سرمایه‌گذاری که توسط افراد، بنگاه‌های اقتصادی و دولت انجام می‌گیرد را پیش‌بینی نماید» (Cee, 2010, p. 7).

مقایسه این مفهوم با آنچه حکما، به‌ویژه *فارابی* در زمینه ویژگی‌های پیشرفت و انحطاط در جوامع مطرح می‌کنند، جالب توجه خواهد بود؛ چراکه در نظرگاه جامع *فارابی* به مقوله پیشرفت، وی جامعه

اما زندگای خویش نیز تلخ مدار و در روزی بر تن خویش میند و خود را به تقدیر نیکودار و آنچه دربابست بود تقصیر مکن. بر خویشتن هزینه کن که چیز اگر چه عزیز است آخر از جان عزیزتر نیست. در جمله الامر جهد کن تا آنچه فراز آزی به صلاح به کار بری (عنصرالمعالی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۵).	استفاده از مال و ثروت برای رشد خود و اهل و عدم تنگ‌گرفتن بر آنها در معیشت	الگوی مصرف و مخارج
	برنامه‌ریزی مالی سبب آسایش خود و خانواده	مالیه شخصی
	تلاش برای استفاده صحیح از مال و ثروت	مالیه شخصی

در مجموع، می‌توان آثار اندرنامه‌ای را بیشتر حاوی پیام‌هایی در زمینه تدبیر معیشت و مالیه شخصی قلمداد کرد؛ زیرا، این آثار تحت تأثیر مباحث تدبیر منزل حکما به‌ویژه بحث تدبیر اموال سعی کرده‌اند تا حدودی با روش خاص خود و بیان حکمت‌آمیز، همان مفاهیم را به مخاطب منتقل نمایند. با این تفاوت که، دست‌بندی دقیقی که در آثار حکما از تدبیر منزل دیده می‌شود، در این آثار به چشم نمی‌خورد. علاوه بر این، وجه تعادلی و دوری از افراط و تفریطی، که در این آموزه‌ها وجود دارد و جهت‌گیری رشد و تکامل معنوی همراه با تدبیر معیشت مادی را در نظر دارد، در این آثار مثال‌زدنی است؛ زیرا حتی تعادل در بودجه خانوار را نیز با رشد اهل آن مرتبط می‌کند (رک: جدول ۳، مطالب قابوسنامه).

پیروی از سبک شریعت‌نامه‌ای و بیان آداب دینی و نصاب اخلاقی

دسته دیگری از آثار اخلاقی و تربیتی را، که بیشترین تأثیر را در فرهنگ مردم عصر خویش داشته است، می‌توان کتاب‌هایی دانست که مجموعه‌ای از نگاه‌های اخلاقی همراه با بیان آداب زندگی دینی در امور فردی و اجتماعی را به مخاطب منتقل می‌کنند. این آثار، به‌صورت بسیار گسترده‌تری نسبت به دو دسته قبل، از آیات قرآن و احادیث بهره می‌برند. در مواردی نیز کتاب‌های آنها با بیان‌های داستانی و شعر همراه است.

از جمله ویژگی‌های بارز این آثار، می‌توان در تعهد اغلب آنها به انتقال نگرشی مبتنی بر دین نسبت به مقولات معیشت و اقتصاد در زندگی، اموال و دارائی‌ها، مالکیت، کسب و درآمد و مخارج و مصرف دانست. چنانچه بسیاری از آموزه‌های *راغب اصفهانی در الذریعة الی مکارم الشریعة* یا بخشی از کتاب *ادب الدنیا و الدین* ماوردی را می‌توان از این جمله دانست.

بیان احکام فقهی آداب تجارت و کسب و کار نیز در آثار شریعت‌نامه‌ای بسیار پررنگ است. چنانچه بخش زیادی از کتاب *احیاء علوم الدین غزالی* یا ترجمه و تلخیص فارسی آن با عنوان *کیمیای سعادت*، بیشتر به این مطالب پرداخته است. برای مثال، در اصل سوم از رکن معاملات، که به آداب کسب و تجارت پرداخته، وی پس از بیان مقدمه‌ای کوتاه در مورد فضیلت و ثواب کسب حلال و نیز

قابوسنامه تربیت، انتقال تجربیات و آموختن روش زندگی به فرزند بوده است؛ چنانچه مؤلف در مقدمه کتاب خود بر این نکته تصریح دارد (رک: عنصرالمعالی، ۱۳۷۸).

قابوسنامه چهل و چهار باب دارد. در یک نگاه کلی، مطالب آن را می‌توان به دو قسمت تقسیم کرد: اول، تعلیم و تربیت عمومی، که شامل آموزش آن دسته از مفاهیم و مقررات و اصول کلی است که همه باید آن را برای سعادت خود و رفاه جامعه بیاموزند. مانند شناخت خداوند و انبیا الهی، شکر نعمت‌ها، شناخت حقوق والدین، روابط اجتماعی، برخی آداب فردی در خوردن و مهمانی، و در نهایت، برخی مسائل تدبیر اقتصادی زندگی فردی مانند خرید منزل و مرکب و جمع‌آوری مال. دوم، تعلیم و تربیت تخصصی شامل آموزش آن دسته از مسائل که برای هر طبقه از مردم به فراخور کار و شغلشان دانستن آنها لازم است تا بتوانند به گونه‌ای شایسته از عهده انجام آنها برآیند. مانند آیین و رسم دهقانی و پیشه‌وری، در تجارت کردن و شرایط آن، در ترتیب سیاق علم طب، در علم نجوم و هندسه و در رسم شاعری و آیین آن (غروی، ۱۳۴۳).

در کنار *قابوسنامه*، از دیگر آثار این دسته می‌توان به *شاهنامه فردوسی* و *گرشاسپ‌نامه اسدی طوسی* اشاره کرد که با استفاده از پندنامه‌ها و داستان‌های ایران باستان، در کنار تأثیرپذیری از آموزه‌های اسلام، برخی نکات تربیتی را در زمینه‌های مختلف از جمله مباحث اقتصادی به‌صورت غیرمستقیم به مخاطب منتقل می‌کنند.

جدول ۳: گزاره‌های فرهنگ اقتصادی در اندرنامه‌ای ایرانی

عبارت	پرداشت	موضوع
عنصرالمعالی کیکاووس ابن اسکندر-قابوسنامه		
ای پسر خویشتن را از فراز آوردن مال غافل مدار و لکن از بهر چیز مخاطره مکن... و در جمع کردن مال تقصیر مکن که هر که در کار خویش تقصیر کند از سعادت هیچ توفیری نیاید و از غرض‌ها بی‌بهره ماند (عنصرالمعالی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۳).	ترغیب به تلاش برای کسب مال و ثروت بدون اصل پنداشتن و خود را به خطر انداختن برای آن	الگوی کسب درآمد
و چون فرازآوری نگره‌دار و به هر باطل از دست بر مرده که نگاه داشتن سخت‌تر از فراز آوردن است و چون به هنگام دریابستی خرج کنی، جهد کن تا عوض آن زود بر جای نهی که (در غیر این صورت) اگر گنج قارون بود هم روزی اسپری شود... و اگر چه کم ماهه چیز بود نگاه داشتن واجب دان هر که اندک ماهه نداند داشتن بسیار هم نداند داشتن» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۳).	اهمیت اقتصاد و معیشت برای رسیدن به اهداف و غایات مادی و معنوی زندگی	مبانی
و چون فرازآوری نگره‌دار و به هر باطل از دست بر مرده که نگاه داشتن سخت‌تر از فراز آوردن است و چون به هنگام دریابستی خرج کنی، جهد کن تا عوض آن زود بر جای نهی که (در غیر این صورت) اگر گنج قارون بود هم روزی اسپری شود... و اگر چه کم ماهه چیز بود نگاه داشتن واجب دان هر که اندک ماهه نداند داشتن بسیار هم نداند داشتن» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۳).	تلاش در نگهداری صحیح مال و ثروت به‌دست آمده از راه سرمایه‌گذاری و... پرهیز از مخارج باطل و بیهوده	پس‌انداز و سرمایه‌گذاری
و چون فرازآوری نگره‌دار و به هر باطل از دست بر مرده که نگاه داشتن سخت‌تر از فراز آوردن است و چون به هنگام دریابستی خرج کنی، جهد کن تا عوض آن زود بر جای نهی که (در غیر این صورت) اگر گنج قارون بود هم روزی اسپری شود... و اگر چه کم ماهه چیز بود نگاه داشتن واجب دان هر که اندک ماهه نداند داشتن بسیار هم نداند داشتن» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۳).	لزوم حفظ اصل مال از گزند مخارج و مصرف	الگوی مخارج
خرج به اندازه دخل کن تا نیاز در تو راه نیابد که نیاز نه همه در خانه درویشان باشد، بلکه نیاز اندر خانه‌ای بود که دخل درمی بود و خرج در نمی و جبه‌ای و بی‌نیازی در خانه‌ای بود که درمی دخل بود و درمی کم جبه‌ای خرج. هر که را خرج از دخل کمتر بود هرگز خلل در خانه او راه نیابد (عنصرالمعالی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۴).	یودجه‌بندی در مخارج و رعایت تعادل در آن تأثیر تعادل بودجه بر حفظ بنیان خانواده و استمرار رشد اهل آن	مالیه شخصی

اهمیت و ضرورت دانستن احکام شرعی در کسب و کار و تجارت، تقریباً به سبک ابواب کتب فقهی وارد عقد بیع می‌شود. شرایط مال مورد معامله و طرفین معامله را مطرح می‌کند و همین‌طور عقد سلم، اجاره، قراض (مضاربه)، و شرکت (غزالی، ۱۳۸۰، ص ۳۲۸-۳۴۶). در ادامه، بابی تحت عنوان «لزوم توجه به عدالت و انصاف در معامله» و نیز احسان و نیکوکاری در آن، که معمولاً چنین مباحثی در کتب فقهی کمتر مورد بحث قرار می‌گیرد، اما در بحث غزالی جداگانه، برجسته و نسبتاً مفصل به آنها پرداخته شده است (همان، ص ۳۴۶-۳۵۹).

از دیگر ویژگی‌های این دسته آثار، تلاش برای انتقال تلقی خود از برخی مفاهیم دینی مانند توکل، زهد، قناعت و برکت است که به دلیل تأثیرپذیری برخی از آنها از اندیشه‌های صوفیه، در برخی موارد از تعالیم صحیح نبوی فاصله گرفته است. نگاه جامع و بدیع برخی آثار به مقوله رشد و پیشرفت فردی و اجتماعی جالب توجه است که امروزه با وجود گذشت قرن‌ها، می‌تواند مفید واقع شود. چنانچه ماوردی در باب *ادب الدنيا* که در حقیقت آداب و شیوه تدبیر مسائل فردی و اجتماعی است و به نوعی معرف دیدگاه وی در تنظیم روابط افراد با یکدیگر می‌باشد، به این موضوع می‌پردازد.

در نهایت، استفاده از زبان غیرمستقیم و ابزار داستان و بیان حکمت‌آموز در برخی آثار این حوزه، بخصوص تعالیم صوفیه، برای انتقال مفاهیم موردنظر به مخاطب قابل توجه است. اهمیت این مجموعه از این جهت برجسته است که چنین بیانی، به دلیل اقتضائات فرهنگی خاص این سرزمین، قابلیت انتشار و تأثیرگذاری بسیاری داشته است. برای مثال، *گلستان*، که آن را می‌توان ارائه تجربیات و درس‌های زندگی توسط سعادی دانست، ضمن انتقال نگرش خاص او به مقولات مختلف از جمله مفاهیم اقتصادی، سال‌های متمادی یکی از منابع آموزشی مکتب‌خانه‌ها بوده است و نقش مهمی در تربیت نسل‌ها و فرهنگ مردم ایفا نموده است.

جدول ۴: گزاره‌های فرهنگ اقتصادی در شریعت‌نامه‌های ایرانی

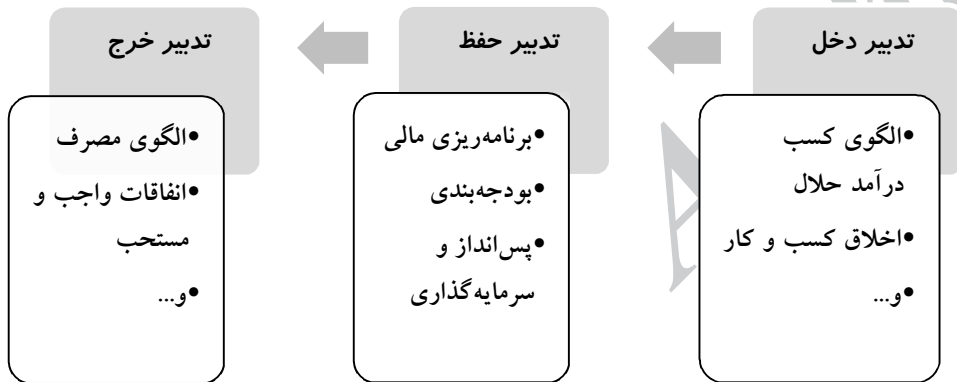
عبارت	برداشت	موضوع
ابوالحسن علی‌بن محمد بصری ماوردی- ادب الدنيا و الدین		
نسبت آدمی و مال و ثروت و راه‌های کسب سه گونه است: اول اینکه، ثروتی به اندازه کفایت و بر طبق نیازش بخواهد و بیش از آن را نطلبد یا به کمتر بسنده کند، این حالت ستوده‌ترین حالات جویندگان مال و معتدل‌ترین درجات افراد مقتصد است. دوم اینکه، در کسب مالی که او را بس باشد، کوتاهی کند و سوم نیز اینکه بر درخواست ثروت و مال بیفزاید (ماوردی، ۱۹۸۷م، ص ۳۸۹).	حالت مطلوب و حد معتدل کسب درآمد آن مقداری است که متناسب با نیاز انسان باشد.	الگوی کسب درآمد
	میزان کفایت تعیین‌کننده نیاز انسان به کسب درآمد و ثروت است.	مالیه شخصی

امام محمد غزالی- کیمیای سعادت	
و غالب کسب بر شش معاملت گردد: بیع و ربا و سلم و اجارت و قرض و شرکت... (غزالی، ۱۳۸۰، ص ۳۲۸).	معرفی مهم‌ترین قواعد مبتنی به شرعی در کسب و بیان احکام آنها
عقد پنجم قراض است که وی را سه رکن است. رکن اول، سرمایه است که باید نقد بود، زر و سیم... رکن دوم، سود است. باید که آنچه عامل را خواهد بود معلوم کند، چون نیمه و سه یک... رکن سوم عمل است. و شرط آن است که آن عمل تجارت باشد (رک: غزالی، ۱۳۸۰).	معرفی عقد مضاربه و ارکان آن و بیان احکام آنها
و رسول ﷺ می‌گوید: «چون خیانت به معاملت راه یافت برکت بشد.» و معنی برکت آن باشد که کس باشد که مال اندک دارد و وی را بر خورداری بود و پس کس را از آن راحت باشد و بسیار خیر پدید آید؛ و کس بود که مال بسیار دارد و آن مال بسیار موجب هلاک وی گردد در دنیا و آخرت و هیچ برخورداری نبود. پس باید که برکت طلب کند نه زیادت (غزالی، ۱۳۸۰، ص ۳۵۱).	لزوم دقت در تعیین اجزاء معامله و شفافیت در قرارداد
و در معاملات هر که به عدل اقتصار کند، سرمایه نگه داشته باشد در دین اما سود در احسان است، و عاقل آن بود که سود آخرت فرونگذارد در هیچ معاملت. و احسان نیکوکاری باشد که معامل را در آن مفتعی باشد و بر تو واجب نبود. و درجه احسان به شش وجه بود. اول اینکه، سود بسیار روا ندارد اگر چه خریدار بدان راضی باشد به سبب حاجتی. و سلف عادت داشته‌اند که سود اندک کنند در معاملت بسیار. (غزالی، ۱۳۸۰، ص ۳۵۵)	پرهیز از خیانت در معاملات و معاملات اقتصادی
مأمن حسن فیض کاشانی- المحجة البیضا یا راه روشن	
می‌گویم: آنچه از اخبار اهل بیت به دست می‌آید این است که به‌طور کلی کسب و تجارت افضل است، حتی برای متعبد و اهل علم و صاحبان ریاست (فیض کاشانی، ۱۳۷۹، ص ۱۷۴).	معنای برکت
مشتری وقتی بیش از سود معمول می‌پردازد یا به دلیل علاقه زیادی او به جنس است و یا به خاطر نیاز فراوان او در آن لحظه (ص ۲۰۵).	عدم نگاه صرفاً مادی به مسائل اقتصادی چنانچه برکت با نگاه صرف مادی قابل توجه نیست.
کالا را از خریداری که تقاضای پس گرفتن آن را دارد پس بگیرید؛ زیرا کسی در خواست پس گرفتن چیزی نمی‌کند، مگر آن که پشیمان باشد و از خرید جنس احساس ضرر کند. بنابراین سزاوار نیست که فروشنده بر خود پسبندد که سبب زیان برادر مسلمان خویش شود.	توجه به احسان در معاملات انسانی اقتصادی
راغب اصفهانی- الذریعة الی مکارم الشریعه یا روش بزرگوار در اسلام	
هر کس بخواهد مددکار دیگری باشد، سزاوار آن است که او هم به اندازه کمک آن دیگر به او کمک کند. بدین جهت خداوند پول را نشانه قرار داده تا شاخصی باشد برای سنجش میزان رفع نیاز هر انسان هنگام جبران آن. بنابراین، پول حاکم بر روابط مالی انسان‌هاست و خداوند کسی را که طلا و نقره را حبس کند عقوبت می‌کند «الذین یکنزون الذهب و الفضة...» چرا که این شخص مانند کسی می‌شود که دو تن حاکمی را که به‌واسطه آنان امور بشر منظم می‌شود حبس کرده باشد.	انجام معاملات در چارچوب احکام شرعی مقتضای عدل است و احسان فراتر از آن.
سه نگاه به دارایی: ۱. دارایی دنیا از جهتی در دست مردم عاریه‌ای است که پس گرفته خواهد شد. ۲. از جهتی دیگر چون عطیه‌ای است که خدا آن را به انسان مرحمت فرموده تا خودش در دوران زندگی و دیگران از آن بهره‌مند شوند. ۳. مانند ودیعه است در دست انسان که به وی اجازه داده شده تا آن را به‌کار برده و از آن بهره‌بردار کند، اما بدان شرط که در آن اسراف به‌کار نبرد (راغب‌اصفهانی، ۱۳۷۰، ص ۳۹۶-۳۹۷).	تأکید بر سود اندک و تلاش برای معاملات بسیار از طریق توسعه کسب و کار یا خوشنامی و معاملات مکرر
	عدم استفاده از اضطرار و نیاز دیگران برای منفعت خود
راغب اصفهانی- الذریعة الی مکارم الشریعه یا روش بزرگوار در اسلام	
نقش پول در سنجش معاملات اقتصادی اجتماعات انسانی	کار
عدم کتز پول و خروج آن از چرخه اقتصاد	لزوم کسب و کار برای همگان و افضلیت کسب حتی برای اهل علم و ریاست و عبادت و...
انسان مالک حقیقی اموال و دارایی خویش نیست، بلکه مالک حقیقی خداست.	اهل علم و ریاست و عبادت و...
سه نوع نگاه به مال که هر یک اثراتی دارد: مانند عاریه، مانند هدیه، مانند ودیعه و در هر سه صورت باید در وجه مجاز و مشروع به‌کار گرفته شود.	عوامل مؤثر بر تعیین قیمت (چتر در روز بارانی)
میان مسلمانان بر معاملات اقتصادی و اجتماعی نوع دوستی	قیمت

در این الگو، عنصر اختیار و انتخاب، محوری بوده و افراد با توجه به نیازها و خواسته‌های خود، با کار و فعالیت‌های مولد اقتصادی می‌پردازند. نیازهای متنوع و متعدد افراد به تخصص و تقسیم کار و شکل‌گیری جوامع انسانی منجر شده و نوعی وابستگی متقابل را بین آنها بوجود می‌آورد که به تعاملات متنوع انسانی در حوزه مسائل اقتصادی شکل می‌دهد. انواع این تعاملات می‌تواند در بسترهایی مانند بازار، قرارداد و یا فعالیت‌های خیریه، مبتنی بر نوع دوستی شکل گرفته و تخصیص منابع در اقتصاد را تعیین نمایند. در نهایت، چنانچه این تخصیص‌ها بهینه و عادلانه باشد، نتیجه آن رشد و پیشرفت جامعه و در غیر این صورت، به رکود و انحطاط اقتصادی جوامع می‌انجامد.

اما در حوزه مالیه شخصی، هدف انتقال اصول و روش‌هایی به افراد است تا در تحصیل و تدبیر

اموال و دارایی‌های خود از آنها استفاده کنند. آموزه‌های مالیه شخصی در کتاب‌های حکما، بیشتر با عبارت تدبیر دخل، حفظ و خرج آمده است که دسته‌بندی جامعی محسوب می‌شود. در بحث تدبیر دخل، توجه این آثار بیشتر بر الگوی کسب درآمد حلال و البته از طریق کسب‌وکارهای مفید به حال

از جمله نکات قابل توجه در مجموعه آثار شریعت‌نامه‌ای، نگاه جامع و گستره موضوعی است که در زمینه فرهنگ‌سازی و تربیت اقتصادی در آنها وجود دارد. علی‌رغم اینکه مطالب در زمینه مالیه شخصی و تدبیر معیشت و کسب و کار در این آثار زیاد به چشم می‌خورد، اما توجه به آموزه‌هایی که درصدد است تا الگویی فکری و الگوریتمی ذهنی را در زمینه تعاملات و انتخاب‌های اقتصادی به مخاطب منتقل کند نیز در این مجموعه آثار برجسته است. این الگوی تفکر اقتصادی تلاش دارد تا با افزایش قابلیت تحلیل نظام‌مند روابط و تعاملات اقتصادی و اجتماعی افراد، به آنها در اینکه بتوانند با استفاده از این دانش و مهارت‌های پایه، هنگام مواجهه با مسائل زندگی روزمره و زندگی کاری خود عالمانه عمل کنند، کمک می‌کند. برای نمونه، توجه به ساخت جامعه اسلامی ملهم از روایت پیامبر اکرم ﷺ که مسلمانان را اعضای یک پیکر دانسته است، سبب شده است که آموزه‌های متفاوتی در زمینه تعریف روابط و تعاملات اقتصادی و اجتماعی در میان مسلمانان شکل بگیرد. مانند اینکه نباید در این‌گونه تعاملات خیانت کرد؛ زیرا برکت را از کسب و کار می‌گیرد یا اینکه نباید از اضطراب و نیاز دیگران برای منفعت خود استفاده نمود و ... همچنین نگرش خاص به کار و تلاش در جامعه، با اشاره به اجتماعی بودن زندگی انسان‌ها و لزوم رفع نیازهای آنها توسط یکدیگر در عرصه اجتماع و در نتیجه، اینکه نگاه به کار نه به عنوان یک امر اجباری، بلکه عبادتی همگانی حتی برای اهل علم و ریاست می‌باشد، در شکل‌گیری الگوی کار و نگاه افراد به کسب‌وکار بسیار مؤثر خواهد بود. در مجموع، می‌توان از آثار شریعت‌نامه‌ای هم در زمینه ساخت الگوریتم تفکر اقتصادی و هم در زمینه مالیه شخصی در تربیت و فرهنگ‌سازی اقتصادی جامعه بهره‌مند شد.

الگوی کلی پیشنهادی

با توجه به آموزه‌هایی که از آثار تمدنی استخراج می‌شود، می‌توان پس از بهره‌گیری از منابع اصیل دینی، یعنی قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام، به تدارک الگویی از فرهنگ اقتصادی با ویژگی دینی و بومی پرداخت. در این زمینه، آموزه‌ها را می‌توان در دو دسته آموزه‌های اقتصادی و مالیه شخصی دسته‌بندی کرد. در حوزه آموزه‌های اقتصادی، هدف شکل‌گیری مدلی از تفکر اقتصادی در مخاطب است که به قابلیت تحلیل نظام‌مند روابط و تعاملات اقتصادی و اجتماعی بیانجامد تا اینکه افراد بتوانند با استفاده از این دانش و مهارت‌های پایه، هنگام مواجهه با مسائل زندگی روزمره و کاری خود، انتخاب مناسبی و شایسته رقم زنند. الگوی مذکور با توجه به موضوعات کلی که از آموزه‌های آثار تمدنی قابل برداشت است، به صورت زیر خواهد بود:

فرد و جامعه است. در تدبیر حفظ نیز مطالب لزوم تنظیم بودجه و برنامه‌ریزی مالی همراه با رعایت تعادل در مخارج از موارد مورد تأکید است. در نهایت، در تدبیر خرج نیز اصل قناعت و عدم اسراف و تبذیر در مخارج، لزوم توجه به انفاقات واجب و مستحب و البته پس‌انداز مقداری از منابع مالی برای مخارج پیش‌بینی نشده از جمله آموزه‌های این آثار است.

لازم به یادآوری است که در ارائه الگوهای فوق، تنها به موضوعات کلی بسنده شده است، اما بسیاری از جزئیات آن را می‌توان از خلال آموزه‌های آثار تمدنی مذکور به‌دست آورده و آن را برای تدوین الگویی از فرهنگ اقتصادی مبتنی بر اقتضائات دینی و بومی مورد استفاده قرار داد.

نتیجه‌گیری

آنچه از مجموع تجربیات تمدنی و میراث مکتوب اسلامی ایرانی این سرزمین می‌توان دریافت، تلاش‌هایی است که برای تربیت و شکل‌دهی به ابعاد گوناگون فرهنگ و از جمله فرهنگ اقتصادی انجام شده است. اگر چه هیچ یک از آثار مذکور، به‌طور مستقیم داعیه فرهنگ‌سازی اقتصادی نداشته و یا حتی اثری اقتصادی به‌شمار نمی‌روند، اما بررسی بخش کوچکی از گزاره‌های آنها، که در خلال بیان آداب و احکام و یا ذکر مواظ و اندرزها بررسی شد، نشان می‌دهد که تا چه حد مفاهیم و موضوعات مختلف اقتصادی را مورد توجه قرار داده و به تربیت اقتصادی جامعه توجه داشته‌اند.

آثار تمدن اسلامی ایرانی این سرزمین، می‌تواند در کنار منابع اصلی چون آیات قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام، به‌عنوان منبعی برای ساخت الگوی فرهنگ‌سازی و تربیت اقتصادی افراد در جامعه مورد استفاده قرار گیرد. بسیاری از مفاهیمی که از آثار حکما برداشت می‌شود، می‌تواند در ساخت یک الگوریتم فکری، نه تنها در حوزه اقتصاد، بلکه در سایر حوزه‌های علوم انسانی نیز به‌کار آید؛ منطقی برای تفکر، که سبب افزایش قابلیت تحلیل نظام‌مند روابط و تعاملات اقتصادی و اجتماعی افراد گشته و آنها را در اینکه بتوانند با بهره‌گیری از این دانش و مهارت‌های پایه، هنگام مواجهه با مسائل زندگی روزمره و زندگی کاری خود عالمانه عمل کنند، یاری رساند.

همچنین آموزه‌های شریعت‌نامه‌ها و آثار علمای اخلاق و حتی اندرزنامه‌ها سرشار از نکات گوناگونی در زمینه مالی شخصی است که می‌تواند در نگاهی جامع برای الگوسازی در این زمینه مورد استفاده قرار گیرد. توجه به برنامه‌های تربیتی و فرهنگ‌سازی مالی شخصی از این جهت اهمیت دارد که احکام بسیاری از تکالیف دینی مانند خمس و زکات یا بسیاری از آداب دینی در حوزه مصرف‌مانند عدم اسراف و تبذیر و لزوم قناعت در زمینه تدبیر مسائل مالی، باید در این حوزه مطرح شده و برنامه‌ریزی آنها طراحی شود.

منابع

- ابن‌سینا (۱۳۱۹)، *ابن‌سینا و تدبیر منزل*، ترجمه ع. نجمی، تهران، مجمع ناشران کتاب.
- ابن‌مسکویه، احمدبن محمد، (۱۳۸۳) *تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق: حکمت عملی*، ترجمه م. نجفی‌افرا، قم، نورالثقلین.
- ____، (۱۹۵۱) *الهُوَامِلُ وَ الشَّوَامِلُ لِابْنِ حَيَّانَ التَّوْحِيدِيِّ وَ مَسْكُوبِيَه*، قاهره، لجنة التألیف و النشر.
- ارسطو (۱۳۵۸)، *سیاست*، ترجمه ح. عنایت، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- ماوردی، علی‌بن محمد، (۱۹۸۷) *ادب الدنيا و الدین*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- بروسن، «تدبیر‌المنزل»، (۱۹۲۱) *المشرق*، سال ۱۹، ش ۳.
- جوکار، نجف، «پندنامه انوشیروان در دیوان ابن‌یمین فریومدی و مقایسه آن با چند اثر ادبی دیگر» (۱۳۷۹) *پژوهش‌نامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی*، ش ۲۸.
- راغب‌اصفهانی، حسین‌بن محمد (۱۳۷۰)، *روش بزرگواری در اسلام*، ترجمه حسن فرید گلپایگانی، تهران، صبا.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۷۵)، *نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی*، تهران، آگاه.
- زرنکوب، عبدالحسین (۱۳۷۵)، *از گذشته ادبی ایران*، تهران، الهدی.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۶۹)، *اخلاق ناصری*، تهران، خوارزمی.
- عامری، ابوالحسن (۱۳۳۶)، *السعادة و الاسعاد*، تهران، دانشگاه تهران.
- عصرالمعالی، کیکاووس (۱۳۷۸)، *قابوسنامه*، چ دهم، تهران، علمی و فرهنگی.
- غروی، علی، *تعلیم و تربیت در قابوسنامه*، (۱۳۴۳ اسفند)، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ش ۱۰، صص ۴۱-۴۵.
- غزالی، امام محمد (۱۳۸۰)، *کیمیای سعادت*، تهران، علمی و فرهنگی.
- فارابی، محمدبن محمد (۱۳۷۹)، *اندیشه‌های اهل مدینه فاضله*، ترجمه س. ج. سجادی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فیض‌کاشانی، ملا محسن (۱۳۷۹)، *راه روشن*، ترجمه کتاب *المحجۃ البیضاء فی تهذیب الاحیاء*، ترجمه ع. صاحبی، مشهد، آستان قدس رضوی.
- کریمی‌زنجانی‌اصل، محمد، «تدبیر منزل از اندرزنامه‌های ساسانی تا سیرالملوک‌های اسلامی»، (۱۳۸۷)، *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، ش ۲۵۷ و ۲۵۸، صص ۱۳۰-۱۳۷.
- معدن‌دارآرانی، عباس و سرکارآرانی، محمدرضا (۱۳۸۸)، *آموزش و توسعه*، تهران، نی.
- سرمه، زهره و دیگران (۱۳۸۵)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، چ بیستم، تهران، آگه.
- JCPFL. (2007). *National Standards in K-12 Personal Finance Education*. Washington DC. Jump\$tart Coalition for Personal Financial Literacy.
- Gardner, D. P. (1983). *A Nation at Risk: The Imperative for Educational Reform*. Washington, D.C. U.S. Department of Education.
- cee. (2010). *Voluntary National Content Standards in Economics*. New York. Council for Economic Education.
- National Council on Economic Education (1997), *Voluntary National Content Standards in Economics*. New York: National Council on Economic Education.
- www.councilforeconed.org
- Saunders, Phillip; Gilliard, June V. (1995), *A Framework for Teaching Basic Economic Concepts*, New York: National Council on Economic Education.